

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

politiškai patį nepatikimiausią elementą¹¹. 1903 m. Vilniaus gubernatorius būtent žydus, pirmiausia Visuotinę žydų darbininkų sąjungą Rusijoje ir Lenkijoje (jidiš kalba ši partija vadinta „Arbajterbund“, vėliau pavadinimas dar labiau sutrumpintas ir organizacija vadinta Bundu), įvardijo kaip pavojingiausius vyriausybei¹². Įvardijus žydus kaip pavojingiausią elementą, lieka siūlyti segregacines priemones. Kaip matysime vėliau, būtent tokia nuostata dominavo ir svarstant aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte galimybes.

Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas

Anksčiau pristatyta Rusijos valdžios vykdomos aukštojo mokslo politikos apžvalga leistų teigti, kad plečiant aukštųjų mokyklų tinklą galėjo keistis situacija šioje srityje ir buvusiose LDK žemėse. Juk čia, t. y. šešiose Šiaurės Vakarų krašto gubernijose, turinčiose apie 10 milijonų gyventojų, nebuvo nė vienos aukštosios mokyklos. Dėl to jaunimas buvo priverstas vykti į kitas Rusijos bei užsienio aukštąsias mokyklas. Antano Tylos skaičiavimais, Tartu universitete 1896–1900 m. įsimatrikuliavusių studentų, kilusių iš Lietuvos, skaičiaus vidurkis¹³ buvo 14,8, 1901–1905 m. – 19,4¹⁴. Gana daug studentų, baigusią VŠA gimnazijas, studijavo Peterburgo, Maskvos universitetuose bei kitose aukštosiose mokyklose.

Valdžia bandė reguliuoti stojančiųjų srautą. 1899 m. liepos 5 d. liaudies švietimo ministras išleido aplinkraštį, kuriame, be kita ko, jaunuoliams, gavusiems brandos atestatus VŠA, buvo rekomenduojama stoti į Jurjevo, Maskvos ir Peterburgo universitetus¹⁵. Jaunimo iš buvusių LDK žemių siuntimas į

¹¹ Ibid., p. 61.

¹² Vilniaus gubernatoriaus 1903 m. birželio 14 d. raštas generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, PS, 1903 m., b. 59, l. 2.

¹³ Vidutiniškai per metus įsimatrikuliavusiųjų skaičius.

¹⁴ A. Tyla, Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 m., *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1973, Nr. 3, p. 119. Šiame straipsnyje, studentais, kilusiais iš Lietuvos, laikomi jaunuoliai: a) gimę Lietuvoje ir kurių tėvai ten gyveno; b) gimę Lietuvoje, bet kurių tėvai dėl įvairių priežasčių buvo iš Lietuvos išsikėlę ir c) gimę kitur, bet kurių tėvai buvo atsikėlę į Lietuvą. Be to, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia kalbama apie dabartines Lietuvos ribas, tik ištiesai imant to meto Švenčionių, Zarasų bei Seinų apskritis.

¹⁵ Циркуляр Министра народного просвещения попечителям учебных округов, *Правительственный вестник*, 1899, № 146.

centrinius Rusijos bei Jurjevo universitetus, o ne į Lenkijos Karalystės aukštasis mokyklas rodytų, kad valdžia stengėsi kliudyti Lietuvos ir Lenkijos Karalystės intelektualinio elito integracijai.

Aukštosios mokyklos steigimo idėja kartais šmėstelėdavo rusiškoje periodinėje spaudoje ir XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Būta rusiško universiteto steigimo Vilniuje šalininkų¹⁶, tačiau ne silpnėsi buvo balsas ir tų, kurie Šiaurės Vakarų krašte pirmiausia siūlė rūpintis pradinių rusiškų mokyklų steigimu¹⁷.

Šias diskusijas sekė ir nelegalioji lietuviška spauda¹⁸. Bene plačiausiai šį klausimą 1897 m. „Tėvynės sarge“ svarstė Juozas Tumas. Trumpai apžvelgęs diskusiją rusų spaudoje, jis pareiškė ir savo nuomonę: „Ale jei duotų mums išsirinkti: ar universitetą su maskolinimu, ar maskolinimą be universiteto, tai nesvyruodami iš karto išsirinktume pirmąjį. Daug jis blėdės padarytų, ale bent jau švelniaus, nekaip šurkščiomis popų, puspopių ir žandarų rankomis. Antra, mūsų jaunimas lengviaus pasiektų mokslą ir vietas čia gautų. Už vis gi svarbiaus, kad Vilnius pasidarytų vieta susidūrimo didelių būrių lietuviško jaunimo, o kame susibaudimas, ten visoki užsimanymai, ten dvasios gyvybė. Lietuvystės dalykai nepasiliktų užpakalyje, apšviesti lietuviai ir maskoliškoje jūroje paskendę tvirtintų lietuviystę<...>“¹⁹. Kai vėlesniais metais vėl būdavo svarstomas rusiško universiteto ar kitos aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje klausimas, lietuvių visuomenės veikėjai nurodydavo panašius tokios įstaigos teigiamus bruožus.

1900 m. iniciatyvos steigti aukštąją mokyklą ėmėsi Vilniaus žemės ūkio draugija (VŽŪD), vienijusi dvarininkus²⁰. VŽŪD statute kaip tik ir buvo punktas, sakantis, kad draugija užsiims teorinių ir praktinių žinių, reikalingų žemės ūkyje, skleidimu. Ir kaip viena iš tokio darbo priemonių buvo nurodytas žemės ūkio mokyklų steigimas²¹.

¹⁶ А. Владимиров, Об университете в Вильне, *Новое время*, 1901, № 9044.

¹⁷ *Новое время*, 1889, № 4804.

¹⁸ Szernas [J. Adomaitis], *Audiatur et altera pars*, *Varpas*, 1889, Nr. 6, p. 103.

¹⁹ V.[Tumas J.], *Žada sugražinti universitetą, Tėvynės sargas*, 1897, Nr. 5, p. 10–11.

²⁰ Su panašiu projektu į valdžios institucijas galėjo kreiptis tik tam tikros valdžios pripažintos institucijos. Kadangi visose devyniose vakarinėse Rusijos gubernijose neįsteigtos zemstvos (vietiniai savivaldos organai), tai tokią teisę Šiaurės Vakarų krašte kreiptis į valdžią su tam tikrais projektais iš esmės teturėjo tik miestų savivaldos organai (dūmos ar miestų valdybos) ar tam tikros dvarininkų organizacijos, aišku, neskaitant pačių valstybinės valdžios institucijų.

²¹ *Устав Виленского общества Сельского хозяйства*, Вильна, 1899.

Po ilgų diskusijų, specialios komisijos sudarymo bei interesų derinimo (į šio projekto svarstymą buvo įtraukta tiek Vilniaus miesto valdžia, tiek kitų Šiaurės Vakarų gubernijų Žemės ūkio draugijų nariai) VŽŪD 1901 m. gruodžio 15–16 d. susirinkime buvo apsisota prie aukštosios žemės ūkio mokyklos su miškininkystės, mechanikos, statybos ir chemijos skyriais projekto²². Įvairiuose pasitarimuose sociokultūrinis naujosios institucijos pobūdis nebūdavo detalizuojamas. Apie jokią kitą kaip tik rusišką aukštąją mokyklą visuomenė net ir negalėjo svajoti, o socialine prasme, nors ir buvo dangstomasi „krašto poreikiais“, dominavo dvarininkų interesai. Tai taip pat neturėtų per daug stebinti – būtent jie ir rengėsi finansuoti aukštąją mokyklą.

Dar vykstant pasitarimams išryškėjo kai kurių VŽŪD narių opozicija minėtam sumanymui. Aršiausiai tam priešinosi vienas VŽŪD steigėjų Ipolitas Korwin-Milewskis. Atrodo, būta ir abejojančių, ar pavyks įgyvendinti tokį projektą. Vilniaus spaudoje buvo suabejota, ar dauguma VŽŪD narių pasirengę finansuoti aukštąją mokyklą²³.

Lenkų spauda, pirmiausia Peterburge ėjęs „Kraj“, žinoma, pritarė VŽŪD sumanymui ir nuolat apie projektą svarstymo eigą pranešdavo savo skaitytojams. Lietuvių nelegalioji spauda labai santūriai reagavo į šiuos projektus, o kai kurie laikraščiai apie tuos svarstymus nė neužsimindavo (pavyzdžiui, „Tėvynės sargas“). Gana skeptiškai reagavo ir „Varpas“: „Bet kokius šnekėsius valdžia gali lengvai nutildyti pastačius savo „veto“, ir visos svajonės turėtų pulti. Jeigu gi valdžia sutiks ant atidengimo, tai įsikūnijimas šio sumanymo būtų didžiu nuopelnu mūsų didponijos, kuri iki šiol apie savo kraštą mažai ką tesidarbavo“²⁴. Šios bei Tumo mintys, kurias pateikėme anksčiau, matyt, leistų teigti, kad nagrinėjant universiteto (ar aukštosios mokyklos apskritai) idėją lietuvių visuomenėje nėra esminių poslinkių ir XX a. pradžioje (t. y. iki 1905 m. revoliucijos). Tiek XIX a. pabaigoje, tiek pirmaisiais šio šimtmečio metais lietuvių visuomenės veikėjai svarsto tik rusiškos, t. y. su rusų dėstomąja kalba, aukštosios mokyklos Vilniuje privalumus ir minusus, tikėdamiesi ir tam tikrų nuolaidų lietuviams. Tačiau tautinio universiteto idėjos iki 1905 m. dar nėra²⁵.

²²Plačiau apie pasitarimų eigą: D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., op. cit., p. 22–27.

²³[?], У сельских хозяев, *Северо-западное слово*, 1901, № 1013.

²⁴Petraitis [J. Vileišis], Korespondencijos. Vilnius, *Varpas*, 1901, Nr. 9, p. 100.

²⁵Štai Lietuvių demokratų partijos 1902 m. programoje įrašytas toks punktas: „*Sugrąžinti Lietuvai Vilniaus universitetą, kame tarp kitų katedrų būtų katedra*

Vilnių pasiekė žinios, kad Peterburge į šį sumanymą žiūrima palankiai. Todėl nuspręsta sudaryti specialią delegaciją, kuri turėjo nuvykti į Peterburgą ir įteikti vidaus reikalų ministrui atitinkamą pranešimą. Jį buvo patikėta rengti grafui Antanui Tiškevičiui (grafo parengtą pranešimą komisija patvirtino 1903 m. balandžio 3 d.). Jame nurodoma, kad vietiniai dvarininkai galėtų paaukoti tam reikalui 800 000 rublių, ir prašoma leidimo Žemės ūkio draugijoms, miestų dūmoms ir gubernijų bei apskričių bajorų vadovams pradėti lėšų rinkimą²⁶.

1903 m. sausio 16 d. įvykęs komisijos posėdis liudija, kad VŽŪD stengėsi išnaudoti kiekvieną galimybę gauti valdžios palaiminimą šiai akcijai. Mat 1902 m. sausio mėnesį caras įsteigė Ypatingąjį pasitarimą dėl žemės ūkio verslo poreikių²⁷. Ašmenos apskrities komiteto posėdyje 1902 m. lapkričio 15 d. balsų dauguma buvo pasisakyta už aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą valstybės lėšomis, tačiau ne mieste. Tai buvo kompromisinis pasiūlymas, mat prieš aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą vėl pasisakė Korwin-Milewskis²⁸. VŽŪD savo pateiktuose pasiūlymuose gubernijos komitetui vėl pasisakė už aukštosios žemės ūkio mokyklos steigimą²⁹. Kaip tik 1903 m. sausio 13, 14 ir 15 d. vyko minėto specialaus gubernijos komiteto posėdis. Jame diskutuota, kur geriau steigti aukštąją žemės ūkio mokyklą – Vilniaus mieste ar už jo ribų. Dauguma pasisakė už tai, kad aukštoji mokykla būtų steigiama mieste. Tokiam sprendimui įtakos turėjo tai, kad tokiu atveju būtų galima tikėtis Vilniaus miesto paramos³⁰. Taigi jau kitą dieną po gubernijos komiteto posėdžio VŽŪD vėl pabandė iškelti į dienos šviesą savo projektą.

ir lietuviškos kalbos, istorijos ir literatūros.“ (išskirta programos autorių. – D. S.). Programa Lietuvos demokratų partijos (Projektas.), LAIS, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija...*, p. 189.

²⁶ VŠA globėjo 1908 m. vasario 21 d. raštas generalgubernatoriui, LVIA, f. 378, BS, 1908 m., b. 340, l. 4.

²⁷ Gubernijose bei apskrityse buvo sudaryti specialūs komitetai, į kuriuos įeidavo vietinės valdžios bei dvarininkų atstovai. Šie komitetai turėjo nurodyti tas sferas, kuriose padėtis blogiausia, bei pateikti pasiūlymus, kas darytina padėčiai ištaisyti. Pasiūlymai turėjo būti konkretūs ir neliesti valstybinių reikalų: Ю. Соловьев, *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.*, Ленинград, 1981, c. 11.

²⁸ *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, т. 4: *Виленская губерния*, Санкт-Петербург, 1903, c. 133–136.

²⁹ *Ibid.*, c. 18–19.

³⁰ *Ibid.*, c. 4.

Sumanymas steigti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte svarstytas ir 1903 m. Daugpilyje įvykusiame dvarininkų suvažiavime, kuris buvo už universiteto su žemės ūkio skyriumi pagal Vokietijos universitetų pavyzdį steigimą Šiaurės Vakarų krašte³¹. Čia buvo susirinkę kone visi pagrindiniai konservatyviojo Lietuvos bajorijos sparno vadovai: Edwardas Woyniłowiczius, Korwin-Milewskis, Aleksandras Meysztowiczius, Edmundas Bortkiewiczius ir kiti³².

1903 m. beveik tuo pačiu metu aukštosios mokyklos steigimo iniciatyvą parodė dar kelių Šiaurės Vakarų krašto miestų dūmos: Vitebsko 1903 m. rugpjūčio 27 d., Minsko ir Mogiliovo – tu pačių metų rugsėjo 4 d.³³ Tai, kad šie sumanymai dienos šviesą išvydo kartu, leidžia spėti, kad čia būta dirigento. Nors ir nežinome, kokiai rangų lentelei priskirtinas iniciatorius, tačiau šių iniciatyvų tikslas ganėtinai aiškus. Valdžios akimis žiūrint, universitetas turėjo atitikti tam tikro regiono poreikius. Esant tiek materialinių lėšų, tiek profesūros stygiui, nekalbant jau apie nepalankų valdžiai politinį klimatą krašte, tuo metu galėjo būti diskutuojama tik dėl vienos aukštosios mokslo įstaigos steigimo buvusiose LDK žemėse. Iš miestų dūmų faktiškai eliminavus žydus, minėtų miestų savivaldos organuose absoliučią daugumą turėjo įgyti rusai. Todėl tikėtina, kad idėja steigti rusišką universitetą viename iš šių miestų ir buvo nukreipta prieš „lenkišką intrigą“, kurios iniciatore šį kartą buvo VŽŪD.

Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema

VŽŪD organizuotas aukštosios mokyklos įkūrimo Vilniuje projekto aptarimas vyko su vietinės valdžios žinia³⁴. Kai kurios kitos aplinkybės tokią

³¹ 1903 m. Daugpilyje vykusio pirmojo gubernijos žemvaldžių suvažiavimo laukininystės sekcijos rugsėjo 5 d. posėdžio protokolo kopija, *RVIA*, f. 733, ap. 151, b. 610, l. 40.

³² M. Jałoweckis, *Atsiminimai, VTB RS*, signatūros Nr. III, 10592, l. 249.

³³ Plačiau apie tai: D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., op. cit., p. 28–29.

³⁴ *Краткая выпись и обзор действий Виленского общества сельского хозяйства за 1900 годъ*, составил член общества А. С. Богданович, Вильна, 1901, с. 33; В. Б. [?], Общее собрание членов Виленского общества сельского хозяйства, *Северо-западное слово*, 1900, № 643; VŽŪD pirmininko 1900 m. gruodžio 1 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui; Vilniaus generalgubernatoriaus 1900 m. gruodžio 9 d. raštas VŽŪD pirmininkui, *LVIA*, f. 378, BS, 1898 m., b. 201, l. 82, 83. Dėkojame Vytautui Merkiui, nurodžiusiam šią bylą. Šių dokumentų kopijos yra ir kitoje byloje: *ibid.*, 1908 m., b. 340, l. 1, 2.